

آزادی سیاسی و جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر قانون اساسی

احمد رضا شاه‌علی*

چکیده

هدف اصلی این مقاله بررسی میزان تحقق شاخص‌های آزادی سیاسی در نظام جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر قانون اساسی است. به همین منظور پس از تشریح جایگاه آزادی در قانون اساسی، اصول مرتبط با آزادی سیاسی در قانون اساسی جمهوری اسلامی بررسی و شاخص‌های آزادی سیاسی از آن استخراج شده است. سپس با ارائه آملر و ارقام تفکیکی مبتنی بر این شاخص‌ها، میزان اهتمام دولت‌های مختلف در بازه زمانی ۱۳۶۸ تا ۱۳۸۸ به آزادی سیاسی را بررسی کردیم. این آملر که بخش اعظم آنها برای اولین بار در این مقاله ارائه شده‌اند، شامل بررسی انتخابات برگزار شده بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، تعداد مجوزهای صادر شده نشریات در دولت‌های سازندگی، اصلاحات و نهج، زمینه کلی نشریات، تعداد تشکلهای سیاسی در دولت‌های سازندگی، اصلاحات و نهج و موارد استیضاح و ندان رأی اعتماد به وزرا، سؤال از وزرای مختلف، تحقیق و تفحص از نهادها و ارگن‌های مختلف می‌باشد. آملر یادشده نشان می‌دهد که آزادی‌های سیاسی یکی از مهم‌ترین هسته‌های نظام جمهوری اسلامی ایران بوده و دولت‌های مختلف به این مقوله توجه جدی نشان داده‌اند.

واژگان کلیدی

آزادی، آزادی سیاسی، قانون اساسی، جمهوری اسلامی، انتخابات، احزاب، مطبوعات.

مقدمه

فقدان آزادی و به خصوص آزادی سیاسی (به دلیل گسترده و اهمیت آن به عنوان مهم‌ترین وجه آزادی)،

shahali@iust.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۷/۱۸

*. استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه علم و صنعت ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۱۱/۲۵

یکی از مطالبات همیشگی ملت ایران بوده که از جمله انگیزه‌های اساسی تملی قیام‌های اجتماعی - سیاسی اسلامی یک‌صد سال اخیر در ایران اعم از نهضت مشروطه، نهضت ملی شدن صنعت نفت، قیام پانزده خرداد و در نهایت انقلاب شکوهمند اسلامی به شمار می‌آید.

جمهوری اسلامی ایران در بطن قانون اساسی خود درصدد تکوین و تدوین آزادی سیاسی بر مبنای الگوی اسلامی مبتنی بر تفکر شیعی برآمده است از این رو، آزادی سیاسی به عنوان یکی از اساسی‌ترین اهداف انقلاب اسلامی سایه‌ای گسترده بر قانون اساسی افکنده و مشخصاً اصول ۶، ۷ و ۸ از اصول کلی و فصل سوم به حقوق ملت (مؤکناً ۵ اصل از این فصل از اصل ۲۳ تا ۲۷) به موضوع آزادی سیاسی اختصاص یافته است. از آنجا که موضوع آزادی و آزادی سیاسی همواره مورد توجه و چالش جدی جمهوری اسلامی بوده و هر دولت با رویکرد خاص خود به آزادی توجه نشان داده، مهم‌ترین دغدغه و هدف این مقاله پاسخ به این سؤال است که شاخص‌های آزادی سیاسی در نظام جمهوری اسلامی ایران بر اساس شاخص‌های برگرفته از قانون اساسی تا چه حد تحقق یافته‌اند محدوده زمانی مورد بررسی در این مقاله از خرداد ماه سال ۱۳۶۸ لغایت خرداد ماه سال ۱۳۸۸ را در بر می‌گیرد.

در کنار این مسئله جایگاه آزادی‌های سیاسی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و شاخص‌های آن هم به طور موردی در قلب سؤال فرعی و به عنوان چارچوب نظری مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

فرضیه

فرضیه این مقاله آن است که آزادی‌های سیاسی یکی از مهم‌ترین دستاوردهای نظام جمهوری اسلامی ایران بوده و دولت‌های مختلف به این مقوله توجه جدی نشان داده‌اند.

پیشینه پژوهش

در مورد کتب سیاسی به چاپ رسیده با موضوع آزادی سیاسی بر اساس قانون اساسی جمهوری اسلامی و عملکرد دولت‌های بعد از انقلاب در این زمینه، دو نوع دسته‌بندی قلیل ذکر است در دسته اول کتبی جای می‌گیرند که تنها آزادی سیاسی را از دیدگاه یک شخص یا صاحب نظر خاص و برجسته بررسی کرده‌اند اسلامی این کتاب‌ها در پایگاه اینترنتی «adinebook.com» و همین طور وبگاه سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران قلیل مشاهده است. این کتب با موضوع این مقاله اشتراک موضوعی ندارند.

دسته دوم هم شامل کتبی هستند که نسبت آزادی سیاسی را با یک موضوع دیگر در حوزه اندیشه سیاسی مورد بررسی قرار داده‌اند یا جایگاه آزادی سیاسی را به شیوه‌های مختلف به بحث گذارده‌اند این کتب هم در حد بحث‌های نظری در حوزه اندیشه سیاسی متوقف شده و به عملکرد دولت‌های بعد از انقلاب اسلامی در این زمینه بر اساس شاخص‌های برگرفته از قانون اساسی که موضوع اصلی این مقاله است نپرداخته‌اند.

پس می توان نتیجه گرفت در دو دهه اخیر کتبلی باموضوع مشبلیه با این پژوهش به چاپ نرسیده و موضوع این تحقیق بکر و دست نخورده است تنها کتبی که اشتراک موضوعی محدودی باموضوع این مقاله دارد و باموضوع آزادی در قانون اساسی در کشور به چاپ رسیده، «تلملی در اصول کلی نظام، حقوق و آزادی های مردم در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، تألیف احمدرضا توحیدی است که اولین بار در سال ۱۳۸۶ توسط دفتر نشر معارف (ولسته به نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها) به چاپ رسید کتاب حاضر پس از بررسی سیر تاریخ تدوین قانون اساسی و فصل سوم قانون اساسی در ارتباط با حقوق ملت به اصول و ساختار حاکم بر ساختار اقتصادی کشور می پردازد و از آنجا که به بررسی عملی شاخص های آزادی سیاسی نپرداخته، اشتراک موضوعی عمده ای با این پژوهش ندارد

در حوزه پایان نامه ها و مقالات، به استناد بانک اطلاعات مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران (irandoc.ac.ir) تا زمان نگارش این تحقیق، در مقاطع کارشناسی ارشد و دکتری چهارده عنوان پایان نامه باموضوع آزادی سبلسی نگلشته شده است ولی این پایان نامه ها هیچ اشتراک موضوعی با این تحقیق ندارند و در مورد آنها هم دستبندی دو قسمتی ذکر شده در بخش کتب صدق می کند نزدیک ترین مقاله به موضوع این پژوهش عبارت است از «نظری بر ابعاد حقوقی انتخابات و راه های توسعه آن»، نوشته کمال الدین هریس نژادمنتشر شده در شماره ۱۸۰ و ۱۸۱ نشریه اهیات و زبان های دانشکده اهیات و علوم انسانی تبریز که تنها مقوله انتخابات را مورد توجه قرار داده است

در بانک اطلاعات سازمان اسناد و کتبخانه ملی ایران نیز هیچ پایان نامه بامقوله علمی — پژوهشی باموضوع مشبلیه یافت نشد معدومقالات یا پایان نامه هایی که در بخش هایی اشتراک محتوایی باموضوع این پژوهش داشته است یا به بررسی جایگاه آزادی، آزادی سبلسی یا حقوق شهروندی در قانون اساسی پرداخته اند^۱ یا از منظر اندیشه سبلسی اسلام، فقه شیعه و حقوق اساسی به بررسی و تعیین حدود آزادی های سبلسی و اجتماعی در جامعه اسلامی پرداخته اند^۲ و هیچ گونه بررسی عملی در این زمینه با عنایت به عملکرد دولت های بعد از انقلاب صورت نداده اند

روش انجام تحقیق

روش انجام این تحقیق توصیفی و تحلیلی است و بدین منظور اصول مرتبط با آزادی و آزادی سبلسی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به عنوان میثاق ملی کشور تبیین و تشریح شده و سپس با ارائه شاخص مبتنی بر این اصول، تحلیل ها و مقایسه های لازم برای درک بهتر و نتیجه گیری نهایی صورت خواهد گرفت

۱. ملند مقاله: «بررسی فقهی — حقوقی حقوق ملت در فصل سوم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، نوشته محمد موسوی بجنوردی و مهسا سلیمانیان، منتشره در شماره ۳۰ پژوهشنامه نتین.

۲. ملند مقاله: «حقوق فردی و آزادی های عمومی»، نوشته عادل عبیدی منتشره در شماره ۱۱ نشریه تربیت، مهر ۱۳۷۹.

گردآوری محتوای این پژوهش نیز بایه‌ره‌گیری از روش‌های اسنادی و نیز بررسی له‌ار و اسناد و گزارش‌های مربوط به عملکرد دولت‌ها در نهادهای وابسته به قوای سه‌گانه، کتب‌خانه‌های مختلف و آرشیوهای مکتوب نشریات کشور به صورت کمی انجام شده است.

متداول‌ترین روش برای نمایش اطلاعات کمی، استفاده از جدول‌های اعداد است. در روش‌های توصیف داده‌ها تلاش بر این است که داده‌ها به‌گونه‌ای روشن، دقیق و کوتاه در دسترس خواننده قرار گیرند. داده‌های یاد شده حتی بدون هر گونه تحلیل اضافی در قالب جدول جداگانه، خواننده را به‌برخی معانی رهنمون می‌سازد. در این مقاله نیز داده‌های کمی مربوط به شاخص‌های استخراج شده در قالب جدول جداگانه ارائه و به‌طور مقایسه‌ای مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته تا مشخص شود هر یک از این دولت‌ها تا چه حد مقوله‌های یاد شده را مورد توجه قرار داده‌اند و در نهایت نمایش کلی از میزان تحقق آزادی‌های سیاسی در جمهوری اسلامی در بازه انجام بررسی ترسیم گردد.

آزادی و آزادی سیاسی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

مقوله آزادی از جمله مبانی است که در تاریخ فکر سیاسی بشر سلیقه طولانی دارد و در تعریف آن بحث‌های زیادی از سوی فلاسفه، حقوق‌دانان و نویسندگان مطرح شده است. آزادی از لحاظ لغوی به معنای رهایی از بندگی و بردگی است و به لحاظ مفهومی، آزادی به معنی حق اختیار و به‌طور کلی مستقل و مختار بودن شخص در گزینش اعمال و رفتار خود است (طباطبایی مؤتمنی، ۳۷۰: ۵) براساس بینش اسلامی که در تلقی خبرگان تدوین کننده پیش‌نویس قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران هم نمود یافته، آزادی یعنی نبودن موانع در راه رشد و نمو و تکامل و تجلی شخصیت آه‌ی. به بیان روشن‌تر، محیط زندگی باید به‌گونه‌ای باشد که مانع تکامل و تجلی شخصیت افراد نشود و هر کس بتواند بدون برخورد با کوچک‌ترین ممانع، استعداد خود را شکوفا کند (بی‌نزه، ۳۶۴: ۱ / ۴۳۲ - ۴۱۹) جایگاه آزادی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، جایگاهی بی‌بدیل است. به‌گونه‌ای که آزادی در کنار «استقلال» و «جمهوری اسلامی»، به عنوان یکی از سه رکن اصلی شکل دهنده کلیت قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران ایفای نقش می‌کند. اگر جمهوری اسلامی را به عنوان شکل حاکمیتی در نظر بگیریم، آزادی و استقلال به عنوان دو بال اصلی حرکت دهنده آن خواهد بود.

با توجه به روح اسلامی حاکم بر قانون اساسی، در اصل دوم قانون اساسی مشاهده می‌شود که در کنار پنج اعتقاد اسلامی (توحید، نبوت، معاد، عدل و لاهوت) اصل ششمی با عنوان «حفظ کرامت و ارزش انسانی» اضافه شده است که در لوای آزادی همراه با مسئولیت در برابر خدا محقق می‌شود. این امر نشان دهنده نگاه قانون‌گذار به مقوله آزادی در حد احکام زیربنایی دین مبین اسلام است که آزادی را هم عرض این مفاهیم زیربنایی قرار داده است. بنابراین، مطابق با تأکید روشن و واضح قانون اساسی، نظام جمهوری اسلامی ایران

متکی به «کرهت و آزادی توأم بامسئولیت» است. این شکل از آزادی مبتنی بر مسئولیت منجر به شکل‌گیری کنش‌های عقلانی، متفکرانه و مسئولیت‌دار می‌شود.

آزادی متفکرانه و مسئولانه به تلاش و تکاپوی انسلن جهت می‌بخشد، اقرا دو جوامع را به سوی شرافت و عزت رهبری می‌نماید و تحولی مثبت ایجاد می‌کند ... از آنجایی که همه انسلن‌ها طرای خصلیص دوگله فر دی و اجتمعلی هستند، پر دختن به سعادت فر دی، بدون توجه به حیات اجتمعلی، خلی از ایرا دنمی‌بلشد. تقوا و خو سلی فر دی که نتیجه آن، کرمت اقرا دامت شرط لازم برای فرهنگ آمدن زمینه یک زندگی اجتمعلی شلیسته می‌بلشد. (هشمی، ۳۸۲: ۱۰۲)

از این رو، تأکید بر اجتماع و حیات جمعی در متون بنیادین اسلامی و به ویژه در متن قرآن کریم مورد توجه قرار گرفته است. لذا در بند شش اصل دوم قانون اساسی، جمهوری اسلامی بر مبنای «کرهت و ارزش والای انسانی و آزادی توأم بامسئولیت او در برابر خدا» استوار شده است که بر اساس آن «اصل کرهت و ارزش والای انسانی و آزادی توأم بامسئولیت افراد ملت در برابر خداوند، شرط الهی حیات نظام جمهوری اسلامی نیز می‌باشد. شک نیست که غیبت مردم از صحنه سیاسی، انحطاط اخلاقی، تزلزل اعتقاد و غفلت آن، هر یک می‌توانند موجب سستی و حتی فروریختن نظام گردد». (همان: ۱۰۴)

آزادی و نفی هر گونه استبداد، به مثابه ارزشی جوهری در متن قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران متجلی شده است و راهکارهای عملی برای تحقق آن در بطن جمله پیش‌بینی شده است.

آزادی عبارتست از حقی که به موجب آن، اقرا دبتوانند استعدادها و توانایی‌های طبیعی و خدا دادی خویش را به کل اندازه؛ مشروط به آنکه آسیب و زیانی به دیگران وارد نسلزند. (نظر پور، ۳۷۸: ۱۰۴)

حضرت امام علیه السلام آزادی را مشروط به تأمین قوانین مقدس اسلام و قانون اساسی می‌داند و از این طریق الزام اجرای آن را متذکر می‌شوند: «آزادی‌ها در حدود قوانین مقدس اسلام و قانون اساسی به بهترین وجه تأمین شود». (امام خمینی، ۳۷۸: ۱۳ / ۳۵۶) ایشان در جای دیگری آزادی و عدم نقض قانون اساسی را این گونه مطرح می‌کنند:

قانون اساسی به ما می‌گوید که همه احزاب، همه جمعیت‌ها، اقلیت‌های منجمی و انجمن‌های اسلامی و انجمن‌های دیگر همه آزادند، فقط گفته‌اند که شرطش این است که شما نقض ملیت ما را نکنید، نخواهید ملت ما را از بین ببرید، ملیت ما را نخواهید از بین ببرید، نقض جمهوری اسلامی ما را نکنید، نقض قانون اساسی ما را نکنید، نقض اسلام را نکنید. (همان: ۱۱ / ۱۴۸)

بنابراین، از یک منظر کلی، قانون روح حاکم بر آزادی است و از منظر اسلام، قانون نه تنها نفی آزادی نیست بلکه حفظ و مقوم آن است.

در اصل هشتم قانون اساسی به لمر مهم دیگری اشاره شده که در دین مبین اسلام هم بسیار مورد توجه قرار گرفته است. این اصل بی‌شک می‌تواند لمکانات گسترده‌ای برای تعمیق و گسترش آزادی سیاسی در کشور فراهم آورد در واقع، اصل هشتم قانون اساسی برگرفته از اصل مترقی «لمر به معروف و نهی از منکر» می‌باشد^۱ بر اساس این اصل قانونی، در جمهوری اسلامی ایران دعوت به خیر و لمر به معروف و نهی از منکر، وظیفه‌ای است همگانی و متقابل بر عهده مردم نسبت به یکدیگر، دولت نسبت به مردم و مردم نسبت به دولت است و شرایط و حدود و کیفیت آن را قانون معین می‌کند.

قانون اساسی در اصل نهم، آزادی را یکی از محورهای اصلی نظام سیاسی کشور عنوان کرده است:

در جمهوری اسلامی ایران آزادی و استقلال و وحدت و تملیت ارضی کشور از یکدیگر تفکیک ناپذیرند و حفظ آنها وظیفه دولت و احاد ملت است. هیچ فرد دو گروه یا مقلمی حق ندارد دبه نام استفاده از آزادی به استقلال سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و تملیت ارضی ایران کمترین خدشه‌ای وار د کند و هیچ مقلمی حق ندارد دبه نام حفظ استقلال و تملیت ارضی کشور آزادی‌های مشروع را، هرچند با وضع قوانین و مقررات، سلب کند.

در فصل سوم (اصول ۱۹ تا ۴۲) حقوق ملت و آزادی افراد تا آنجا که به برای حقوق و آزادی دیگران و ارزش‌های جمله زبان‌بار نباشد بسط و گسترش داده شده است بر این اساس و مطابق اصول قانون اساسی، حقوق ملت و آزادی افراد بدین شرح تلمین شده است:

۱. تأکید بر حقوق انسانی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مساوی و آزادی‌های یکسان و برابر برای همه مردم ایران با صرف نظر از رنگ و نژاد و زبان. (اصول ۱۹ و ۲۰ قانون اساسی)
۲. ضرورت رعایت حقوق افراد شامل حقوق قضایی، اقتصادی، معنوی و فرهنگی و در نهایت سیاسی که در اصل ۲۵ و همین‌طور اصول ۲۹ تا ۴۱ قانون اساسی بیان شده است.

آزادی

۱. آزادی تن یا شخص: منظور آن است که تن اشخاص از هرگونه تملک و استعمار آزاد است و هیچ فرد و مقلمی نمی‌تواند استعمار فردی کند به این نوع آزادی در قالب دو اصل منع تملک انسان و بردگی جسمی یا فکری (بند ۶ اصل ۲) و تحریم کار اجباری (بند ۴ اصل ۴۲) اشاره شده است.
۲. آزادی عقاید: بر طبق اصل بیست و سوم قانون اساسی تفتیش عقاید ممنوع است و هیچ کس را نمی‌توان به صرف داشتن عقیده‌ای مورد تعرض و مؤاخذه قرار داد.
۳. آزادی مطبوعات و نشریات: قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران ضمن آزاد گذاشتن مطبوعات و نشریات در بیان مطلب خود، آنان را به رعایت مبانی اسلام و حقوق عمومی موظف دانسته است. (اصل ۲۴)

۱. وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ. (توبه / ۷)

۴. آزادی اجتماعات: از آنجا که لازمه یک حکومت مره‌ی، گردهمایی افراد در محل معینی برای تبادل نظر در مسائل سیاسی و اجتماعی می‌باشد، قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در اصل ۲۶ و ۲۷ خود تشکیل احزاب و جمعیت‌ها و انجمن‌های سیاسی و صنفی و انجمن‌های اسلامی یا اقلیت‌های دینی شناخته شده را با تشکیل اجتماعات و راهپیمایی‌ها، با چند شرط آزاد اعلام کرده است که عبارتند از عدم نقض آزادی، استقلال، وحدت ملی، موازین اسلامی و اساس جمهوری اسلامی.

۵. آزادی مدنی: منظور از این نوع آزادی آن است که افراد در دایره قانون حق انجام هرگونه فعلیتی را دارند و کسی حق منع کردن آنان را برای انجام دادن اعمال قانونی ندارد. مهم‌ترین مصداق این آزادی عبارتند از آزادی در انتخاب مسکن و محل اقامت (اصل ۳۳)، آزادی در کسب و پیشه و انتخاب شغل (اصل ۲۸)، آزادی در تملک له‌وال منقول و غیرمنقول (اصل ۲۲)

بر اساس بند هفتم از اصل سوم متن قانون اساسی، تأمین آزادی‌های سیاسی و اجتماعی در حدود قانون از وظایف دولت دانسته شده است که براساس آن لازم است که دولت‌ها سه شکل آزادی را که از حقوق مسلم مردم به حساب می‌آیند محترم شمرده و حفاظت کنند این سه شکل عام آزادی عبارتند از:

۱. آزادی‌های فردی (متجلی شده در اصول ۲۲، ۲۵، ۲۸، ۳۲، ۳۳، ۳۴، تا ۳۹):

آزادی‌های فردی به همه افراد جامعه این امکان را می‌دهد که بدون نغدغه خاطر از تعرض دیگران، قادر به ادامه زندگی باشند و هر آنچه را که می‌خواهند بی‌پیم و هراس انجام دهند، به شرط آنکه به حقوق دیگران لطمه‌ای وارد نکنند. امنیت اشخاص، آزادی رفت و آمد، آزادی اعمال فردی، استقلال در زندگی خصوصی، آزادی اقتصادی و نظایر آن از جمله آزادی‌های فردی به‌شمار می‌روند (هشتمی، ۳۸۲: ۳۰۴)

۲. آزادی‌های گروهی (متجلی شده در اصول ۳ بند ۳ و ۲۶):

آزادی‌های گروهی، با در نظر گرفتن آنکه افراد عضو اصلی جامعه هستند، مطرح می‌شود اجتماعی بودن افراد اساسی اقتضا می‌کند که هر فرد علاوه بر حفظ حقوق و تعلقات شخصی، برای ارضاء تمنیات اجتماعی و تحرک بخشیدن به استعداد های گروهی خود آزادانه با دیگران درآمیزد آزادی وجدان، آموزش و پرورش، اخبار و اطلاعات، تجمع و تشکل و نظایر آن از جمله آزادی‌هایی است که استقلال فردی را متجلی می‌سازد و در عین حال، برای افراد این امکان را فراهم می‌شود که با افراد هم‌پیش و هم‌عقیده خود متحد و متشکل شوند. در این خصوص، با وجود بینش‌ها و اعتقادات متفاوت در جامعه، آزادی‌های یادشده منجر به تعدد حزبی و فکری نخواهد شد. (همان: ۳۰۴ و ۳۰۵)

۳. آزادی‌های سیاسی (متجلی شده در اصول ۶، ۷، ۶۲، ۱۰۷، ۱۱۴):

آزادی‌های سیاسی مجموعه امتیازاتی است که له‌ای کشور، برای مشارکت در حیات سیاسی

جمعه، بدان نیاز دارند. این امتیازات به صورت حقوق مدنی (حقوق رأی، حق طوطلبی و حق عضویت در احزاب) و حقوق سیاسی (آزادی رقابت اندیشه، آزادی انتخابات و آزادی تعیین زلمندان) متظاهر می‌شود (همان: ۳۰۵)

همچنین طبق اصل هشتم قانون اساسی، براساس فریضه مردم به معروف و نهی از منکر، مردم نسبت به یکدیگر، دولت نسبت به مردم و مردم نسبت به دولت از حق نظارت و کنترل برخوردارند که تحقق این امر در قالب نهادهای گوناگون سیاسی و به خصوص مجلس شورای اسلامی پیش‌بینی شده است. اصولی که به شکل مستقیمی آزادی‌های سیاسی را مشخص کرده است عبارتند از: اصول ششم، هفتم، هشتم، شصت و دوم، یکصد و هفتم و یکصد و چهاردهم.

در یک نگاه کلی، راهکارهای عملی تحقق آزادی‌های سیاسی در جامعه به شکل مشخص در اصولی از قانون اساسی آمده است که عبارتند از:

۱. اداره امور کشور از خلال آرای عمومی و از طریق انتخابات و همه‌پرسی در اصل شش که مشتمل اند بر:

الف) انتخاب ریاست جمهوری در اصل ۱۱۴؛

ب) انتخاب نمایندگان مردم در مجلس شورای اسلامی در اصل ۶۲؛

ج) انتخابات شوراها در اصل ۱۰۰؛

د) انتخاب رهبری در اصل ۱۰۷؛

۲. آزادی احزاب در اصل ۲۶ و ۲۷؛

۳. آزادی بیان در اصل ۲۴ و آزادی مطبوعات در اصل ۱۷۵؛

۴. نظارت مردم بر یکدیگر و بر دولت و همین‌طور دولت بر مردم بر طبق اصل ۸.

با عنایت به راهکارهای عملی مصرح در قانون اساسی برای دستیابی به آزادی سیاسی، در ادامه با ارائه آمار و ارقام مربوط به انتخابات برگزار شده بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، تعداد مجوزهای صادر شده نشریات در دولت‌های مختلف در بازه زمانی ۱۳۶۸ تا ۱۳۸۸، زمینه کاری نشریات، تعداد تشکلهای سیاسی در دولت‌های گوناگون در بازه زمانی ۱۳۶۸ تا ۱۳۸۸ و موارد استیضاح و ندادن رأی اعتماد، سؤال از وزرای مختلفه تحقیق و تفحص از نهادها و ارگان‌های مختلف به بررسی عملکرد دولت‌های سازندگی، اصلاحات و نهج در حوزه آزادی سیاسی می‌پردازیم تا میزان تحقق آزادی سیاسی در جمهوری اسلامی ایران مشخص گردد. افزایش یا کاهش آمار، دال بر وجود یا عدم وجود آزادی‌های سیاسی به طور مطلق نیست و تنها تلاش شده با استفاده از آمار کمی، تصویری کلی ارائه گردد. بدیهی است بررسی دقیق‌تر و مفصل‌تر این موضوع باید با توجه به دیگر متغیرهای محیطی و شاخص‌های تأثیرگذار دیگر انجام شود که موضوع مقالات و کتب مستقل دیگری خواهد بود.

برگزاری انتخابات

مشارکت سببسی از طریق رأی دادن و شرکت در انتخابات از جمله مصادیق آزادی های سببسی و یکی از عناصر مهم مستحکم کننده نظام های سببسی بوده که به استمرار و حفظ مشروعیت آنها در نزد حکومت شونده گان کمک می کند. با پیروزی انقلاب اسلامی اطاعت بالای مردم از حکومت اعتماد به مسئولان حکومتی و رقابتی بودن انتخابات برگزار شده با حضور احزاب و نمایندگان دیدگاه های مختلف در چارچوب قانون اساسی جمهوری اسلامی باعث شد تا مشارکت سببسی مردم در تمامی انتخاباتی که در سه دهه اخیر برگزار شده به جز در سه مورد بالای پنجاه درصد باشد (اکبری، ۲۸۴: ۱۳۳-۱۲۹) جدول زیر به خوبی این امر را نشان می دهد

انتخابات برگزار شده بعد از پیروزی انقلاب اسلامی^۱

ردیف	انتخابات	تاریخ برگزاری	و اجیدین شرایط	تعداد شرکت کننده	درصد	تعداد داوطلب	تعداد حوزه انتخابیه	تعداد نماینده یا منتخب مورد نیاز
۱	همه پرسی تغییر رژیم	۵۸/۱/۱۱ و ۱۰	۲۰/۸۵۷/۳۹۱	۲۰/۳۴۰/۱۰۸	۹۸/۰۰	-	۱	-
۲	خبرگان بررسی نهایی قانون اساسی	۵۸/۵/۱۲	۲۰/۸۵۷/۳۹۱	۱۰/۷۸۴/۹۳۲	۵۱/۷۱	۴۲۸	۲۴	۷۳
۳	همه پرسی تأیید قانون اساسی	۵۸/۹/۱۲ و ۱۱	۲۰/۸۵۷/۳۹۱	۱۵/۶۹۰/۱۴۲	۷۵/۳۳	-	۱	-
۴	اولین دوره انتخابات ریاست جمهوری	۵۸/۱۱/۵	۲۰/۹۹۳/۶۴۳	۱۴/۱۵۲/۸۸۷	۶۷/۴۲	۱۲۴	۱	۱

۱. این آمار برگرفته از وب سایت وزارت کشور به نشانی:

[http:// moi.ir/Portal/File/ShowFile.aspx?ID=f3e81a22-f3c0-4e89-8b24-7dc1684f26f4](http://moi.ir/Portal/File/ShowFile.aspx?ID=f3e81a22-f3c0-4e89-8b24-7dc1684f26f4)

ردیف	انتخابات	تاریخ برگزاری	واجدین شرایط	تعداد شرکت کننده	درصد	تعداد داوطلب	تعداد حوزه انتخابیه	تعداد نماینده یا منتخب مورد نیاز
۵	اولین دوره مجلس شورای اسلامی	۵۸/۱۲/۳۴	۲۰/۸۵۷/۳۹۱	۱۰/۸۷۵/۹۶۹	۵۲/۱۴	۳۶۹۴	۱۹۳	۲۷۰
۶	دومین دوره ریاست جمهوری	۶۰/۵/۲	۲۲/۶۸۷/۰۱۷	۱۴/۵۷۳/۸۰۳	۶۴/۲۴	۷۱	۱	۱
۷	سومین دوره ریاست جمهوری	۶۰/۷/۱۰	۲۲/۶۸۷/۰۱۷	۱۶/۸۴۷/۷۱۷	۷۴/۲۶	۴۶	۱	۱
۸	اولین دوره مجلس خبرگان تعیین رهبری	۶۱/۹/۱۹	۲۳/۲۷۷/۸۷۱	۱۸/۰۱۳/۰۶۱	۷۷/۳۸	۱۶۸	۲۴	۸۲
۹	دومین دوره مجلس شورای اسلامی	۶۳/۱/۲۶	۲۴/۱۳۳/۴۹۸	۱۵/۶۰۷/۳۰۶	۶۴/۶۴	۱۵۹۲	۱۹۳	۲۷۰
۱۰	چهارمین دوره ریاست جمهوری	۶۴/۵/۲۵	۲۵/۹۹۳/۸۰۲	۱۴/۲۳۸/۵۸۷	۵۴/۷۸	۵۰	۱	۱
۱۱	سومین دوره مجلس شورای اسلامی	۶۷/۱/۱۹	۲۷/۹۸۶/۷۳۶	۱۶/۷۱۴/۲۸۱	۵۹/۷۲	۱۹۹۹	۱۹۳	۲۷۰
۱۲	پنجمین دوره ریاست جمهوری	۶۸/۵/۶	۳۰/۱۳۹/۵۹۸	۱۶/۴۵۲/۶۷۷	۵۴/۵۹	۷۹	۱	۱

ردیف	انتخابات	تاریخ برگزاری	واجدین شرایط	تعداد شرکت کننده	درصد	تعداد داوطلب	تعداد حوزه انتخابیه	تعداد نماینده یا منتخب مورد نیاز
۱۳	همه پرسى بازنگرى قانون اساسى	۶۸/۵/۶	۳۰/۱۳۹/۵۹۸	۱۶/۴۲۸/۹۷۶	۵۴/۵۱	-	۱	-
۱۴	دومین دوره مجلس خبرگان تعیین رهبری	۶۹/۷/۱۶	۳۱/۲۸۰/۰۸۴	۱۱/۶۰۲/۶۱۳	۳۷/۰۹	۱۸۰	۲۴	۸۳
۱۵	چهارمین دوره مجلس شورای اسلامی	۷۱/۱/۲۱	۳۲/۴۶۵/۵۵۸	۱۸/۷۶۷/۰۴۲	۵۷/۸۱	۳۲۳۳	۱۹۶	۲۷۰
۱۶	ششمین دوره ریاست جمهوری	۷۲/۳/۲۱	۳۳/۱۵۶/۰۵۵	۱۶/۷۹۶/۷۸۷	۵۰/۶۶	۱۲۸	۱	۱
۱۷	پنجمین دوره مجلس شورای اسلامی	۷۴/۱۲/۱۸	۳۴/۷۱۶/۰۰۰	۲۴/۶۸۲/۳۸۶	۷۱/۱۰	۸۳۶۵	۱۹۶	۲۷۰
۱۸	هفتمین دوره ریاست جمهوری	۷۶/۳/۲	۳۶/۴۶۶/۴۸۷	۲۹/۱۴۵/۷۵۴	۷۹/۹۳	۲۳۸	۱	۱
۱۹	سومین دوره مجلس خبرگان تعیین رهبری	۷۷/۸/۱	۳۸/۵۵۰/۵۹۷	۱۷/۸۵۷/۸۶۹	۴۶/۳۲	۳۹۶	۲۸	۸۶
۲۰	اولین شوراهای اسلامی کشور	۷۷/۱۲/۷	۳۶/۷۳۹/۹۸۲	۲۳/۶۶۸/۷۳۹	۶۴/۴۲	۶۵۲۷۷ ۴۵۰ شهرک ۲۷۰۴۱۱ روستا	۷۱۸ ۲۴	- ۳۲۶۷۷

ردیف	انتخابات	تاریخ برگزاری	واجدین شرایط	تعداد شرکت کننده	درصد	تعداد داوطلب	تعداد حوزه انتخابیه	تعداد نماینده یا منتخب مورد نیاز
۲۱	ششمین دوره مجلس شورای اسلامی	۷۸/۱۱/۲۹	۳۸۷۲۶/۴۳۱	۲۶/۰۸۲/۱۵۷	۶۷/۳۵	۶۸۵۳	۲۰۷	۲۹۰
۲۲	هشتمین دوره ریاست جمهوری	۸۰/۳/۱۸	۴۲/۱۷۰/۲۳۰	۲۸/۰۸۱/۹۳۰	۶۶/۵۹	۸۱۴	۱	۱
۲۳	دومین شوراهاى اسلامی کشور	۸۱/۱۲/۹	۴۱/۱۲۷/۵۴۷	۲۰/۲۳۵/۸۹۸	۴۹/۲	شهر ۳۳۷۷۴ شهرک ۱۳۸ روستا ۱۸۵۰۴۵	۹۰۶ ۱۷ ۳۶۲۹۵	۴۸۲۸ ۵۱ ۱۰۴۷۰۹
۲۴	هفتمین دوره مجلس شورای اسلامی	۸۲/۱۲/۱	۴۶/۳۵۱/۰۳۲	۲۳/۷۳۴/۶۷۷	۵۱/۲۱	۸۱۷۲	۲۰۷	۲۹۰
۲۵	نهمین دوره ریاست جمهوری مرحله اول	۸۴/۳/۲۷	۴۶/۷۸۶/۴۱۸	۲۹/۴۰۰/۸۵۷	۶۲/۸۴	۱۰۱۴	۱	-
	نهمین دوره ریاست جمهوری مرحله دوم	۸۴/۴/۴	۴۶/۷۸۶/۴۱۸	۲۷/۹۵۸/۹۳۱	۵۹/۷۶	۲	۱	۱
۲۶	دهمین دوره انتخابات ریاست جمهوری	۸۸/۳/۲۲	۴۶/۱۹۹/۹۹۷	۳۹/۱۶۵/۱۹۱	۸۵/۰۰	۴۷۵	۱	۱

مشارکت گسترده در انتخابات برگزار شده در نظام جمهوری اسلامی ایران به ویژه در انتخابات مجلس شورای اسلامی و ریاست جمهوری که هرگز کمتر از ۵۰ درصد از تعداد واجدان شرایط در کل کشور نبوده، نشانگر

بالا بودن مشروعیت سببسی نظام جمهوری اسلامی و وجود حق انتخاب از نظر شهروندان است؛ زیرا بررسی‌های علمی و تحقیقات میدانی نشان می‌دهد تنها کسانی که مشروعیت سببسی ساختار سببسی موجود و خط‌شسی‌ها و کارگزاران آن را می‌پذیرند به طور گسترده دست به مشارکت سببسی می‌زنند (اکبری، ۲۸۴: ۲۱۴ - ۲۱۰)

آزادی بیان و آزادی مطبوعات

آزادی بیان متشکل از دو واژه آزادی و بیان است. در باب آزادی تا اینجا به کیفیت سخن گفته شده است «بیان» شامل هر نوع رفتار یا کنشسی است که به نحوی از انحاء متضمن یک یا چند پیام است از این‌رو، هر شکلی از گفتار، نوشتار، نوع برخورد در سطوح مختلف سببسی - اجتماعی، تشکیل هر نوع اجتماع، راهپیمایی و موارد مشابه ذیل مفهوم کلی بیان جای می‌گیرد (بی‌نله، ۳۸۱: ۲۷۰) بی‌شک مهم‌ترین اشاره به مفهوم آزادی بیان در قانون اساسی در اصل ۱۷۵ صورت گرفته است طبق این اصل، صلوسیما وسیله تحقق آزادی بیان و نشر افکار دانسته شده، اما این سازمان موظف به تحقق این اهداف با توجه به دو اصل موازین اسلامی و مصلح کشور شده است. موازین اسلام در اصل نود و شش، همان اصول و احکام نهب رسمی کشور است که در اصل ۷۲ مبنای قانون‌گذاری مجلس دانسته شد بنابراین، مغایر با موازین اسلام نباشد، یعنی مغایر با احکام نهب رسمی کشور نباشد از آنجایی که در یک جمله قانونمند تمهیدی شتون جمله باید طبق قانون باشد که توسط مراجع صلح قانون‌گذاری وضع می‌شود و در جمهوری اسلامی نیز قانون اساسی که مبین نهادهای فرهنگی، اجتماعی، سببسی و اقتصادی جمله ایران بر اساس اصول و ضوابط اسلامی است در رأس امور قرار دارد. از طرفی مقرر گردید که کلیه امور نظمی، سببسی، مدنی، جزایی، اقتصادی، اداری، فرهنگی و سایر موارد باید بر طبق قانونی که منطبق بر موازین اسلام باشد، اداره شود و نهاد هایی به نام شورای نگهبان در این نظام قانون‌گذاری برای تضمین بُعد اسلامی نظام پیش‌بینی شده که قوانین موضوعه مجلس را با موازین احکام اسلام و احکام نهب رسمی تطبیق می‌دهد و انطباق یا عدم انطباق آنها را اعلام می‌کند به نظر می‌رسد بین واژگان احکام اسلام، موازین اسلام، احکام نهب رسمی کشور و موازین شرع تفاوتی وجود نداشته باشد چراکه در همه اصولی که این واژه‌ها به کار رفته، دائر مدار قانون‌گذاری و نظارت شورای نگهبان هستند. حال باید ببینیم که منظور از مصلح کشور که به عنوان محدوده قانونی فعلیت‌های رسانه‌ای پیش‌بینی شده چیست؟ مصلح، موارد نقعی هستند که در زمره خوبی‌ها قرار دارند بنابراین می‌توان در یک مفهوم وسیع از مصلح کشور به منافع کشور نیز تعبیر کرد از این‌رو، مفاهیمی چون مصلح ملی، منافع ملی و مصلحت نظام سببسی با آن معادل‌اند (هشام احمد عوض جعفر، ۳۷۷: ۹۵) در یک نگاه کلی، مصلح کشور عبارتست از:

۱. حفظ وحدت ملی و تمهیت ارضی کشور؛

۲. حفظ یکپارچگی و همبستگی اجتماعی؛

۳. تحکیم ارزش‌ها و هنجارها؛

۴. دوری و پرهیز از له‌ور تفرقه‌انگیز؛

۵. پرهیز از هر اقدامی که بستر ساز تفرز نژادی، قومی، مذهبی و خشونت باشد؛

۶. سایر موارد.

در قانون اساسی ایران حقوق ملت و از جمله حق آزادی بیان در فصل‌های مستقلی از این قانون، مورد توجه قرار گرفته است به عنوان مثال، قانون اساسی در اصول ۲۶ و ۲۷، آزادی بیان را به صورت جمعی مورد تأکید قرار داده است اصل ۲۶ قانون اساسی می‌گوید:

احزاب، جمعیت‌ها، انجمن‌های سلیسی و صنفی و انجمن‌های اسلامی یا اقلیت‌های یبئی شناخته شده آزاد مشروط بر اینکه اصول استقلال، آزادی، وحدت ملی، موازین اسلامی و سلس جمهوری اسلامی ایران را نقض نکنند. هیچ کس را نمی‌توان از شرکت در آنها منع کرد یا به شرکت در آنها واکر کرد

همچنین در اصل ۲۳ قانون اساسی آزادی عقیده پذیرفته شده است بر طبق این اصل: «تفتیش عقاید ممنوع است و هیچ کس را نمی‌توان به صرف داشتن عقیده‌ای مورد تعرض و مؤاخذة قرار داد». ممکن است از این اصل صرفاً آزادی عقیده استنباط شود، اما صرف داشتن عقیده (بدون اینکه حق برآز آن وجود داشته باشد) بی‌فایده است. اما قانون اساسی در جای دیگری با به رسمیت شناختن یکی از نمودهای مشخص و برجسته آزادی بیان، یعنی آزادی مطبوعات به این آزادی صحنه گذاشته است و در اصل ۲۴ قانون اساسی با حمایت از آزادی مطبوعات حمایت خود را از آزادی بیان ذکر کرده است. در این اصل آمده است: «نشریات و مطبوعات در بیان مطالب آزادند مگر آنکه مخمل به مبانی اسلام یا حقوق عمومی باشدند تفصیل آن را قانون معین می‌کند».

۱. تعداد مجوزهای صادر شده نشریات در دولت‌های سازندگی، اصلاحات و نهم

تعداد مجوزهای صادر شده برای نشریات در ۵ دوره ریاست جمهوری از سال ۱۳۶۸ تا ۱۳۸۸ به شکل زیر است^۱

ردیف	تاریخ شروع	تاریخ پایان	تعداد
۱	۱۳۶۸/۷/۰۱	۱۳۷۲/۰۶/۳۱	۳۸۵
۲	۱۳۷۲/۰۷/۰۱	۱۳۷۶/۰۶/۳۱	۵۵۹
۳	۱۳۷۶/۰۷/۰۱	۱۳۸۰/۰۶/۳۱	۸۴۵
۴	۱۳۸۰/۰۷/۰۱	۱۳۸۴/۰۶/۳۱	۲۱۲۱
۵	۱۳۸۴/۰۷/۰۱	۱۳۸۸/۰۶/۳۱	۱۳۱۸

۱. این آمار برگرفته از سلسله بانک اطلاعات نشریات کشور تهیه شده توسط اداره کل مطبوعات داخلی وزارت ارشاد اسلامی در اسفند ۱۳۸۹ می‌باشد

همان‌گونه که مشاهده می‌شود به شکل کلی و تنه‌با یک استثنا با حرکتی رو به رشد در میزان مجوزهای صادر شده برای نشریات در دولت‌های گوناگون رو به‌رو هستیم. در این میان، در فاصله زمانی ۱۳۷۶ الی ۱۳۸۴ با جهش قابل ملاحظه‌ای در میزان مجوزهای صادر شده برای نشریات رو به‌رو هستیم. چراکه در این دو دوره، به نشریات دارای مجوز برخی امتیازات (مانند وام بانکی و دیگر کمک‌های ملی و فنی) تعلق می‌گرفته است^۱

این امر سبب شده است که با رشدی بسیار سریع و غیرمتوازن در این دوره رو به‌رو شویم که در دوره بعد به یک روال عادی از رشد تعداد مجوزهای صادر شده می‌رسیم. به همین ترتیب، زمینه‌های اصلی فعلیت نشریات در جلول زیر ارائه شده و به وضوح مشاهده می‌شود که در تمام دوره‌ها (به جز مواردی استثنایی)، زمینه غلبه فعلیت نشریات «اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی» بوده است و این امر نشان از اهمیت موضوعات مهم و جدی مانند محور سیاسی در ایران اسلامی دارد و همین‌طور سوگیری جملعه به سمت تحقق آزادی‌های سیاسی و اجتماعی را نشان می‌دهد.

۲. زمینه کاری نشریات^۲

ردیف	تاریخ شروع	تاریخ پایان	اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی	ورزشی	تخصصی علمی	هنرهای تجسمی و ادبیات داستانی
۱	۱۳۶۸/۷/۰۱	۱۳۷۲/۰۶/۳۱	۱۵۹	۴۰	۱۱۲	۷۴
۲	۱۳۷۲/۰۷/۰۱	۱۳۷۶/۰۶/۳۱	۲۷۹	۱۰۴	۱۰۰	۷۶
۳	۱۳۷۶/۰۷/۰۱	۱۳۸۰/۰۶/۳۱	۳۶۶	۱۳۵	۱۴۸	۱۹۶
۴	۱۳۸۰/۰۷/۰۱	۱۳۸۴/۰۶/۳۱	۱۰۹۳	۱۰۱	۸۲۲	۱۰۵
۵	۱۳۸۴/۰۷/۰۱	۱۳۸۸/۰۶/۳۱	۵۸۰	۸۳	۵۲۶	۱۲۹

با عنایت به آنچه بیان شد، مشاهده می‌شود که اعطای مجوز به مطبوعات در دوران اصلاحات (دو دوره ریاست جمهوری از سال ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۴) در مقایسه با دو دوره قبل و دوره بعدی (دولت نهم) چشمگیر است. علت این است که در دوره اصلاحات موضوع توسعه سیاسی و به تبع آن مباحثی همچون قانون‌مداری، اصل برائت آزادی‌های مدنی، مصونیت‌ها و حقوق شهروندی، تساوی حقوق ملت و در نهایت مشارکت همگانی

۱. به مباحث عیسی سحرخیز مدیر مطبوعات داخلی وزارت فرهنگ و ارشاد در دوره وزارت عطاء الله مهاجرانی مراجعه شود به نشانی: http://www.ettelaat.se/03-06/g_m_s_k.htm

۲. برگرفته از سنده بانک اطلاعات نشریات کشور تهیه شده توسط اداره کل مطبوعات داخلی وزارت ارشاد اسلامی، اسفند ۱۳۸۹.

مورد تأکید قرار می‌گیرد، لذا بدیهی است که در این دوره افزایش کمی مطبوعات به عنوان یکی از شاخص‌های توسعه سیاسی مورد توجه باشد.

در مقابل در دو دولت آقای هاشمی رفسنجانی مقوله‌های اقتصادی و موضوع تحقق سازندگی مطرح می‌شود در همین راستا بر بهر هندی از نیروهای متخصص و متعهد و استفاده از پتانسیل‌های نهفته در باورها و اعتقادات دینی و ... تأکید می‌شود در بازه زمانی ۱۳۸۸ - ۱۳۸۴ هم بر تحقق عدالت تأکید می‌شود و توسعه سیاسی و به تبع آن افزایش مجوزهای صادر شده برای نشریات جزو اولویت‌های دولت نبوده، لذا با این وجود باز هم شاهد صدور مجوز انتشار تعداد قابل توجهی نشریه هستیم.

احزاب و تشکل‌های سیاسی

با ظهور ایده حاکمیت مردم و مرهمی شدن امر سیاسی، رقابت بر سر زمامداری افزایش یافته است که امروزه این رقابت برای دستیابی به قدرت و اداره جامعه توسط گروهی سازمان یافته و حرفه‌ای به نام حزب سیاسی صورت می‌گیرد.

پس از تشکیل احزاب سیمسی، جریان‌های مختلف سیمسی به جای آنکه سعی در حذف فیزیکی یکدیگر داشته باشند، اختلاف منافع گروه‌های مختلف را پذیرفته و سعی می‌نمایند با ترویج برنامه‌های خود مردم را به هوای خود از تشکل‌های مور د علاقه خود متمسک سازند. (ایوبی، ۱۳۷۹: ۷۹)

وجود احزاب و تشکل‌ها از چنان اهمیتی برای اداره مطلوب‌تر جامعه برخوردار است که امروزه در قوانین اساسی نظام‌های مکرراتیک و پارلمانی، آزادی احزاب و عضویت در آنها حق اجتناب‌ناپذیر ملت‌ها شناخته شده است. احزاب و تشکل‌های سیاسی با نقد و ارزیابی عملکرد دولت‌ها، راهکارهای مطلوب و اصلاحی خود را برای حل مسائل سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در اختیار زمامداران قرار می‌دهند. بدیهی است که تعامل دولت با احزاب و تشکل‌ها در این زمینه منجر به رفع نقایص اداره امور و مدیریت مطلوب امور جامعه خواهد شد. بر همین اساس، در اصل بیست و ششم قانون اساسی جمهوری اسلامی، تشکیل احزاب و انجمن‌های سیاسی و عضویت در آنها به شرط آنکه استقلال، آزادی، وحدت ملی، موازین اسلامی و اساس جمهوری اسلامی را نقض نکنند، به رسمیت شناخته شده است. بنابراین احزاب، تشکل‌ها و گروه‌های سیاسی که در چارچوب موازین قانونی تشکیل شده باشند به دو حالت در مناسبات سیاسی و اجتماعی ظاهر می‌شوند:

الف) در مقام بیان دیدگاه‌ها و ارائه طرح‌ها و برنامه‌های خود به منظور کسب آرام مردم.

ب) در مقام بیان دیدگاه‌های انتقادی خود نسبت به اعمال دولت و ارزیابی عملکرد دولت.

تعداد احزاب و تشکل‌های سیاسی در دولت‌های سازندگی، اصلاحات و نهم

تعداد احزاب و تشکل‌های سیاسی فعال در نظام جمهوری اسلامی، یکی از شاخص‌های عملی میزان تحقق

آزادی سیمسی در جمله محسوب می‌شود تعداد احزاب و تشکل‌های سیمسی در سه دوره سازندگی، اصلاحات و نهم به شکل زیر است:

تعداد احزاب و تشکل‌های سیمسی^۱

ردیف	دوره	دولت اول	دولت دوم
۱	دوره سازندگی	۲۴	۱۲
۲	دوره اصلاحات	۱۰۵	۵۹
۳	دولت نهم	۲۱	

چنانچه مشاهده می‌شود در تملی دولت‌های روی کار آمده از سال ۱۳۶۸ تا ۱۳۸۸ تعداد قابل توجهی حزب و تشکل سیمسی به‌طور رسمی مشغول به فعلیت بوده و این روند با اقت و خیزهایی به‌طور مداوم ادامه یافته است البته تعداد احزاب و تشکل‌های سیمسی فعال در کشور در دولت‌های بعد از جنگ در دوره اصلاحات نسبت به دوره سازندگی افزایش یافته و در دولت نهم رو به کاهش گذارده است. با توجه به اولویت‌های سیمسی بر امور اقتصادی در دوره اصلاحات این مسئله قابل توجه است همچنین باید توجه داشت که در دوران اصلاحات با توجه به اختصاص یارانه به احزاب، علاقه به تأسیس حزب و گروه‌های سیمسی افزایش یافت^۲ این اقدام البته برخی انتقادها را نیز به همراه داشت^۳ به هر حال بر اساس قانون، الگویی که در دوره اصلاحات مورد توجه قرار گرفته است به‌مرکزیت و اهمیت امر سیمسی در تقابل با امر اقتصادی است از دل این نگاه مبتنی بر اصول سیمسی است که دال‌هایی مانند مردم‌سالاری، توسعه سیمسی، جمله‌مانندی و مواردی از این قبیل زاده می‌شوند و احزاب سیمسی اصلاح‌طلب فراوانی نیز به‌منظور کمک به تحقق این امر تأسیس و ثبت می‌شوند

موارد سؤال، استیضاح و تحقیق و تفحص در مجلس

بر اساس اصل شصت و دوم قانون اساسی، نمایندگان مجلس به‌طور مستقیم و با رأی مخفی مردم

۱. جزوه مشخصات تشکل‌های سیمسی، تهیه شده توسط اداره کل سیمسی وزارت کشور، اداره چهارم، دی ماه ۱۳۸۹ و وب‌سایت وزارت کشور، اداره کل سیمسی به نشانی: <http://moi.ir/Portal/Home/Default.aspx?CategoryID=d93c12b3-09ec-48db-87e8-58c68483e748>
۲. مراجعه شود به آیین‌نامه نحوه پرداخت یارانه به احزاب و گروه‌های مشمول «قانون فعلیت احزاب، جمعیت‌ها و انجمن‌های سیمسی و صنفی و انجمن‌های اسلامی با اقلیت‌های دینی شناخته شده» چاپ شده در شماره ۱۶۵۵۷ مورخ ۱۳۸۰/۱۰/۸ روزنامه رسمی کشور برگرفته از www.dastour.ir/brows/?lid=259888.
۳. به مباحث محمود عباس‌زاده مشکینی هیر سلیق کمیسیون ماده ۱۰ احزاب در مورد یارانه به احزاب مراجعه شود به نشانی: khabaronline.ir/news-151717.aspx با زبیلی در تاریخ ۱۳۹۰/۰۳/۲۰.

انتخاب می‌شوند. مجلس شورای اسلامی به عنوان جایگاه قانونی حضور نمایندگان مردم و مهم‌ترین نهاد قانون‌گذاری و نظارتی کشور، وظیفه، اختیارات و وظایف مهمی دارد که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- حق قانون‌گذاری در عموم مسائل کشور؛ (اصل ۷۱)
- حق دادن رأی اعتماد به وزرای دولت؛ (اصل ۸۷)
- حق سؤال کردن از رئیس‌جمهور و وزراء؛ (اصل ۸۸)
- حق استیضاح رئیس‌جمهور، هیئت وزیران و هر یک از وزراء؛ (اصل ۸۹)
- حق تحقیق و تفحص در تمام امور کشور؛ (اصل ۷۶)
- حق رسیدگی به شکایت از قوه مجریه و قضاییه؛ (اصل ۹۰)
- حق تصویب بودجه کل کشور؛ (اصل ۵۲)
- حق تصویب عهدنامه‌ها، موافقتنامه‌ها، قراردادهای بین‌المللی؛ (اصل ۷۷)
- حق تصویب خطوط مرزی؛ (اصل ۷۸)
- حق تصویب برقراری حکومت نظمی؛ (اصل ۷۹)
- حق تصویب گرفتن و دادن وام یا کمک‌های بلاعوض داخلی و خارجی دولت؛ (اصل ۸۰)
- حق تصویب استخدام کارشناسان خارجی؛ (اصل ۸۱)

چنان‌که مشاهده می‌شود صلاحیت‌های مجلس شورای اسلامی در چارچوب قانون اساسی به حدی است که می‌توان رژیم حقوقی جمهوری اسلامی ایران را کنوانسیون ملی یا مجلس قلمداد کرد (درخشه، ۱۳۸۹: ۱۵۳). این اختیارات سبب شده است که مصادیق عملی مشارکت سیاسی مردم در کسوت مجلسی قدرتمند به‌منصبه ظهور برسد.

نمونه‌هایی مانند رأی عدم کفایت سیاسی به رئیس‌جمهور، استیضاح و ندادن رأی اعتماد به وزراء، سؤال از وزرای مختلفه تحقیق و تفحص از نهادها و ارگان‌های مختلفه نقدهای تند و تیز از عملکرد مسئولان در بخش‌های مختلف اجرایی کشور و مواردی از این دست سبب شده است مجلسی پویا و قدرتمند در ایران پس از انقلاب را شاهد باشیم. اینکه در دوره‌های مختلفه مجلس به عنوان مهم‌ترین ارگان قانون‌گذاری و نظارتی کشور به چه میزان به سؤال و استیضاح و تحقیق و تفحص پرداخته است شاخصی است عینی برای ارزیابی نوع و میزان آزادی سیاسی در کشور. در جداول زیر به وضوح مشاهده می‌شود که این مقوله در دوره‌های مختلف با جدیت در مجلس شورای اسلامی دنبال شده است:

الف) دوره اول ریاست جمهوری اکبر هاشمی رفسنجانی (اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس

شورای اسلامی، ۱۳۷۴: ۷۱-۵۳ و ۹۴-۸۹)

تعداد تقاضای تحقیق و تفحص	موارد استیضاح وزرا	تعداد طرح سؤال از وزرا	دوره عملکرد مجلس
۲۲ مورد	۳ مورد	وزیر بهداشت و درمان: ۱۲ مورد بازرگانی: ۱۲ مورد کشور: ۲۰ مورد نفت: ۱۲ مورد دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح: ۲ مورد وزیر آموزش و پرورش: ۱۸ مورد نیرو: ۱۱ مورد راه و ترابری: ۱۳ مورد امور اقتصادی و دارایی: ۱۰ مورد مسکن و شهرسازی: ۴ مورد فرهنگ و آموزش عالی: ۶ مورد جهاد سازندگی: ۶ مورد صنایع: ۶ مورد کشاورزی: ۴ مورد معادن و فلزات: ۲ مورد پست و تلگراف و تلفن: ۷ مورد امور خارجه: ۲ مورد جمع: ۱۴۷ مورد	دوره سوم و چهارم: از مرداد ۶۸ تا شهریور ۷۲

ب) دوره دوم ریاست جمهوری اکبر هاشمی رفسنجانی (اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۷: ۷۳ - ۵۳ و ۹۴ - ۹۲)

تعداد تقاضای تحقیق و تفحص	موارد استیضاح وزرا	تعداد طرح سؤال از وزرا	دوره عملکرد مجلس
۱۲ مورد	۱ مورد	وزیر بهداشت و درمان: ۱۳ مورد بازرگانی: ۴ مورد کشور: ۲۸ مورد نفت: ۵ مورد دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح: ۱ مورد وزیر آموزش و پرورش: ۴ مورد نیرو: ۵ مورد راه و ترابری: ۲۱ مورد امور اقتصادی و دارایی: ۱۶ مورد مسکن و شهرسازی: ۱ مورد	دوره چهارم و پنجم مجلس: از مهر ۷۲ تا مرداد ۷۶

تعداد تقاضای تحقیق و تفحص	موارد استیضاح وزرا	تعداد طرح سؤال از وزرا	دوره عملکرد مجلس
		فرهنگ و آموزش عالی: ۴ مورد جهاد سازندگی: ۵ مورد صنایع: ۱۱ مورد کشاورزی: ۶ مورد معادن و فلزات: ۹ پست و تلگراف و تلفن: ۱۷ مورد کار و امور اجتماعی: ۲ مورد اطلاعات: ۲ مورد تعاون: ۲ مورد فرهنگ و ارشاد اسلامی: ۷ مورد جمع: ۱۶۳ مورد	

ج) دوره اول ریاست جمهوری سید محمد خاتمی (اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی،

۳۷۹: ۷۹- ۵۷ و ۱۰۰- ۹۸)

تعداد تقاضای تحقیق و تفحص	موارد استیضاح وزرا	تعداد طرح سؤال از وزرا	دوره عملکرد مجلس
۱۴ مورد	۲ مورد	وزیر کشور: ۲۴ مورد وزیر بهداشت: ۱۸ مورد وزیر راه: ۱۶ مورد وزیر آموزش و پرورش: ۱۱ مورد وزیر مسکن: ۱۶ مورد وزیر جهاد سازندگی: ۱۱ مورد وزیر دفاع: ۱ مورد وزیر کشاورزی: ۵ مورد وزیر نیرو: ۱۱ مورد وزیر صنایع: ۷ مورد وزیر امور اقتصادی و دارایی: ۹ مورد وزیر تعاون: ۱ مورد وزیر پست و تلگراف و تلفن: ۵ مورد وزیر نفت: ۴ مورد وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی: ۹ مورد وزیر آموزش عالی: ۵ مورد وزیر دادگستری: ۱ مورد وزیر کار: ۱ مورد وزیر امور خارجه: ۳ مورد جمع: ۱۵۸ مورد	دوره پنجم و ششم مجلس: از شهریور ۷۶ تا مرداد ۸۰

د) دوره دوم ریاست جمهوری سید محمد خاتمی (اداره کل له ور فرهنگلی و رولط عموی مجلس شورای اسلمسی،

۳۸۴: ۹۱- ۶۷- ۱۳۴ - ۱۲۰)

تعداد تقاضای تحقیق و تفحص	موارد استیضاح وزرا	تعداد طرح سؤال از وزرا	دوره عملکرد مجلس
۳۶ مورد	۵ مورد	وزیر صنایع و معادن: ۲۳ مورد جهاد کشاورزی: ۲۸ مورد امور خارجه: ۲۰ مورد اطلاعات: ۷ مورد امور اقتصادی و دارایی: ۱۸ مورد نیرو: ۳۱ مورد نفت: ۱۷ مورد راه و ترابری: ۲۷ مورد آموزش و پرورش: ۲۶ مورد علوم، تحقیقات و فناوری: ۱۷ مورد کشور: ۳۹ مورد مسکن: ۲۱ مورد بهداشت و درمان: ۳۶ مورد دادگستری: ۵ مورد فرهنگ و ارشاد اسلامی: ۱۴ مورد بازرگانی: ۱۱ مورد تعاون: ۳ مورد پست و تلگراف و تلفن: ۴ مورد دفاع: ۵ مورد کار: ۱ مورد اطلاعات: ۲ مورد جمع: ۳۵۵ مورد	دوره ششم و هفتم مجلس: از شهریور ۸۰ تا مرداد ۸۴

ه) دوره اول ریاست جمهوری محمود احمدی نژاد (اداره کل له ور فرهنگلی و رولط عموی مجلس شورای

اسلمسی، ۳۸۷: ۸۶ - ۶۱ و ۱۱۵ - ۱۱۲)

تعداد تقاضای تحقیق و تفحص	موارد استیضاح وزرا	تعداد طرح سؤال از وزرا	دوره عملکرد مجلس
۱۲ مورد	۶ مورد	وزیر دفاع: ۱۲ مورد آموزش و پرورش: ۲۵ مورد صنایع و معادن: ۲۹ مورد بهداشت و درمان: ۳۲ مورد علوم و تحقیقات: ۲۱ مورد نیرو: ۵۱ مورد امور اقتصادی و دارایی: ۱۶ مورد	دوره هفتم و هشتم: از شهریور ۸۴ تا مرداد ۸۸

تعداد تقاضای تحقیق و تفحص	موارد استیضاح وزرا	تعداد طرح سؤال از وزرا	دوره عملکرد مجلس
		مسکن: ۱۲ مورد ارتباطات: ۱۵ مورد کشور: ۳۲ مورد بازرگانی: ۱۲ مورد راه و ترابری: ۲۹ مورد فرهنگ و ارشاد اسلامی: ۲۱ مورد نفت: ۳۹ مورد رفاه و تأمین اجتماعی: ۱۳ مورد امور خارجه: ۲۶ مورد جهاد کشاورزی: ۵۶ مورد اطلاعات: ۳ مورد دادگستری: ۱ مورد کار و امور اجتماعی: ۱ مورد جمع: ۴۴۶ مورد	

چنان‌که مشاهده می‌شود، نمایندگان مجلس شورای اسلامی بر اساس وظیفه‌ای که قانون بر عهده آنان گذاشته است در دوره‌های مختلف سؤالات مختلفی را از وزرای مربوطه طرح کرده، در صورت لزوم آنها را استیضاح کرده‌اند یا درخواست‌های تحقیق و تفحص مطرح نموده‌اند و این روند هرگز قطع نشده و در گذر زمان با فراز و نشیب‌هایی ادامه یافته است. تعداد سؤالات طرح شده در مجموع از سال ۱۳۶۸ تا ۱۳۸۸ روند افزایشی دارد. به گونه‌ای که تعداد سؤالات مطروحه از وزرای دولت نهم بیشتر از تعداد سؤالات طرح شده در دوران سازندگی و اصلاحات است. موارد بالای طرح استیضاح وزرا و تعداد تقاضاهای تحقیق و تفحص نیز نشان می‌دهد مجلس شورای اسلامی به عنوان عصاره ملت به خوبی از اهرم‌های نظارتی خود بهره برده است؛ امری که پیلد عملی وجود آزادی سیاسی در نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران محسوب می‌شود.

نتیجه

سؤال اصلی این تحقیق، بررسی میزان تحقق شاخص‌های آزادی سیاسی در نظام جمهوری اسلامی ایران بر اساس شاخص‌های برگرفته از قانون اساسی بود. اصول مترقی قانون اساسی در موارد بسیار زیادی به شکل مستقیم و غیرمستقیم بر تضمین آزادی‌های سیاسی افراد و حمایت از این حق تأکید کرده‌اند. در این میان، اداره امور کشور از طریق آرای عمومی و از طریق انتخابات و همه‌پرسی (مشمول بر انتخاب ریاست جمهوری، انتخاب نمایندگان مردم در مجلس شورای اسلامی، انتخابات شوراها و همچنین انتخاب رهبری)، آزادی احزاب، آزادی بیان و آزادی مطبوعات و در نهایت حق مر به معروف و نهی از منکر به صورت نظارت نمایندگان مجلس (عصاره ملت) به عنوان مهم‌ترین اصول مرتبط با آزادی سیاسی در قانون اساسی مورد تأکید قرار گرفت.

توجه به شاخص‌های عملی مانند میزان مشارکت در انتخابات برگزار شده بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، تعداد مجوزهای صادر شده برای احزاب سیاسی و مطبوعات، تعداد سؤالات طرح شده از وزرا توسط نمایندگان مجلس شورای اسلامی و ...، ثبت می‌کند که تمهلی دولت‌های روی کار آمده از سال ۱۳۶۸ تا ۱۳۸۸ به طور جدی به این مقوله پرداخته‌اند به عنوان مثال تأکید دولت اصلاحات بر مقوله توسعه سیاسی به رشد کمی پرشتاب مطبوعات و احزاب در دوره اصلاحات انجلمید لما از آنجا که شعار اسلمسی دولت نهم برقراری عدالت و توجه بیشتر به اقشار محروم بوده این رشد در دولت نهم با شتلمی کمتر ادامه یفتت همچنین باید توجه داشت که افزایش تعداد مجوزهای صادر شده برای احزاب و نشریات در دوران اصلاحات، حاصل ارائه برخی امتیازات و یارانه‌های نقدی است که با توجه به تأکید این دولت بر مقوله آزادی سیاسی قلیل درک است در برخی موارد مانند تعداد سؤالات طرح شده از وزرا توسط نمایندگان مردم در مجلس، رشد فزاینده این سؤالات نشان می‌دهد نمایندگان مجلس به مقوله آزادی سیاسی در قلب لزار نظارتی اعتقاد و پایبندی داشته‌اند در مجموع، همه دولت‌ها در بازه زمانی ۱۳۶۸ تا ۱۳۸۸ به آزادی سیمسی رویکردی عمیق داشته‌اند و این امر نشان می‌دهد جمهوری اسلامی ایران به آزادی‌های سیاسی به عنوان یکی از مهم‌ترین دستاوردهای نظام اسلامی توجه جدی داشته است.

منابع و مأخذ

۱. بی‌نا، ۱۳۶۴، صورت مشروح مذاکرات مجلس خبرگان بررسی نهایی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، ج ۱، تهران، اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی، چاپخانه مجلس شورای اسلامی.
۲. اکبری، کمال، ۱۳۸۴، رابطه مشروعیت و مشارکت سیاسی در جمهوری اسلامی ایران، تهران، دفتر نشر معارف.
۳. امام خمینی، سیدروح‌الله، ۱۳۷۸، صحیفه امام: مجموعه رهنموهای امام خمینی، تیان، دفتر بیست و هفتم تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۴. ایوبی، حجت‌الله، ۱۳۷۹، پیدایی و پایایی احزاب سیاسی در غرب، تهران، انتشارات سروش.
۵. براتعلی‌پور، مهدی، ۱۳۸۹، پیشگامان فضیلت و آزادی در نگرش‌های سیاسی - دینی ایران معاصر (از نهضت مشروطه تا انقلاب اسلامی)، قم، دانشگاه مفید.
۶. بی‌نا، ۱۳۸۱، درآمدی بر حقوق اسلامی، تهران، انتشارات سمت.
۷. توحیدی، احمدرضا، ۱۳۸۶، تأملی در اصول کلی نظام، حقوق و آزادی‌های مردم در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، تهران، دفتر نشر معارف.
۸. درخشه، جلال، ۱۳۸۹، گفتارهایی درباره انقلاب اسلامی ایران، گفتارهایی به قلم محمد باقر خرمشاد ... (و دیگران)، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.
۹. رحیمی، حبیب‌الله و ناصر کاتوزیان، ۱۳۸۲، آزادی اندیشه و بیان، تهران، دانشگاه تهران.
۱۰. سامانه بانک اطلاعات نشریات کشور تهیه شده توسط اداره کل مطبوعات داخلی وزارت ارشاد اسلامی، ۸۹/۱۲/۱۰

۱۱. طباطبایی مؤتمنی، منوچهر، ۱۳۷۰، *آزادی‌های عمومی و حقوق بشر*، تهران، انتشارات دانشگاه.
۱۲. عبدی، عادل، ۱۳۷۹، «حقوق فردی و آزادی‌های عمومی»، *نشریه تربیت*، شماره ۱۱، مهر ۱۳۷۹.
۱۳. بی‌نا، ۱۳۷۹، *فهرست موضوعی مندرجات مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی*، دوره پنجم، ۷ خرداد ۱۳۷۵ تا ۶ خرداد ۱۳۷۹، تهران، اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی.
۱۴. بی‌نا، ۱۳۷۷، *فهرست موضوعی مندرجات مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی*، دوره چهارم، ۷ خرداد ۱۳۷۱ تا ۶ خرداد ۱۳۷۵، تهران، اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی.
۱۵. بی‌نا، ۱۳۷۴، *فهرست موضوعی مندرجات مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی*، دوره سوم، ۷ خرداد ۱۳۶۷ تا ۶ خرداد ۱۳۷۱، تهران، اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی.
۱۶. بی‌نا، ۱۳۸۴، *فهرست موضوعی مندرجات مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی*، دوره ششم، ۷ خرداد ۱۳۷۹ تا ۶ خرداد ۱۳۸۳، تهران، اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی.
۱۷. بی‌نا، ۱۳۸۷، *فهرست موضوعی مندرجات مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی*، دوره هفتم، ۷ خرداد ۱۳۸۳ تا ۶ خرداد ۱۳۸۷، تهران، اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی.
۱۸. *قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران*، ۱۳۸۶، تهران، نشر دوران.
۱۹. بی‌نا، ۱۳۸۹، *مشخصات تشکل‌های سیاسی، اداره کل سیاسی وزارت کشور*، اداره چهارم، دی ماه ۱۳۸۹.
۲۰. منصورنژاد، محمد، ۱۳۸۹، *ترابط دین با امنیت ملی و آزادی سیاسی*، تهران، نشر جوان پویا.
۲۱. موسوی بجنوردی، محمد و مهسا سلیمانیان، ۱۳۸۵، «بررسی فقهی - حقوقی حقوق ملت در فصل سوم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، *پژوهشنامه متین*، شماره ۳۰، بهار ۱۳۸۵.
۲۲. نظریور، محمدنقی، ۱۳۷۸، *ارزش‌ها و توسعه: بررسی موردی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران*، تهران، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲۳. هاشمی، سیدمحمد، ۱۳۸۲، *حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران*، ج اول، تهران، نشر میزان.
۲۴. _____، ۱۳۸۳، *حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران*، ج دوم، تهران، نشر میزان.
۲۵. هریس‌نژاد، کمال‌الدین، ۱۳۸۰، «نظری بر ابعاد حقوقی انتخابات و راه‌های توسعه آن»، *نشریه ادبیات و زبان‌های دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز*، شماره ۱۸۰ و ۱۸۱، پاییز و زمستان ۱۳۸۰.
۲۶. هشام احمد عوض جعفر، ۱۳۷۷، «مصلحت شرعی و حاکمیت سیاسی»، *ترجمه اصغر افتخاری، فصلنامه حکومت اسلامی*، دوره سوم، شماره ۹.
۲۷. پایگاه اطلاعات قوانین و مقررات کشور به نشانی: <http://dastour.ir/brows/?lid=259888>
۲۸. وب سایت وزارت کشور به نشانی: <http://moi.ir/Portal/File/ShowFile.aspx?ID=f3e81a22-f3c0-4e89-8b24-7dc1684f26f4>
۲۹. وب سایت خبرآنلاین به نشانی: khabaronline.ir/news-151717.aspx
۳۰. وب سایت آینده نیوز به نشانی: <http://ayandenews.com/news/34476> بازایی شده در تاریخ ۹۰/۴/۲۱.
۳۱. وب سایت: http://ettelaat.se/03-06/g_m_e_s_k.htm